

KICHIK MAKTAB YOSHDAGI O'QUVCHILARDA NUTQNING RIVOJLANISHI

Nomozov Davronbek Amanbay o'g'li

GulDPI 2-kurs magistri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14107735>

Anontatsiya. Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda nutqning rivojlanish bosqichlari, qo'llaniladigan metodlar hususida ma'lumotlar berilgan. Maqolada keltirilgan ma'lumotlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirish jarayonini yengillashtirish imkoni yaratiladi, xalq og'zaki ijodi namunalari asosida bolalar nutqini rivojlantirish imkoniyatlari ham maqola mazmunida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: nutq, idrok, ichki nutq, analiz, sintez, o'quvchi, o'qituvchi, rivojlanish.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. В данной статье представлена информация об этапах развития речи и методах, используемых учащимися младшего школьного возраста. На основе представленной в статье информации можно облегчить процесс речевого развития учащихся младших классов, а также в содержании статьи освещены возможности развития речи детей на примерах народного устного творчества.

Ключевые слова: речь, восприятие, внутренняя речь, анализ, синтез, ученик, учитель, развитие.

SPEECH DEVELOPMENT IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. This article provides information on the stages of speech development and methods used by students of primary school age. Based on the information presented in the article, it is possible to facilitate the process of speech development of elementary school students, and the possibilities of developing children's speech based on examples of folk oral creativity are also highlighted in the content of the article.

Key words: speech, perception, internal speech, analysis, synthesis, student, teacher, development.

Mustaqil Vatanimizning kelajagi bo'lgan yoshlarni har tomonlama yetuk, barkamol, komil inson qilib rivojlantirish va tarbiyalash har birimizning asosiy vazifamizdir. Yoshlarimiz har doim, har vaqtda, har joyda, qarshisidagi inson kim bo'lishidan qat'iy nazar o'z fikrlarini erkin va to'g'ri ayta olishlari uchun ulardagi to'g'ri so'zlash va nutq madaniyatini yoshlikdanoq rivojlantirib borishimiz lozim. Bola ilk marotaba maktabga kelishi bilan ularning lug'atida yangi so'zlar paydo bo'la boshlaydi va so'z boyligi ortib boradi. Bu jarayonda o'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilarda to'g'ri nutqni shakllantirish va nutq madaniyatini ularga tushuntirishdan iborat. Biz avvalambor nutq o'zi nima ekanligini, uni o'stirish va unga qo'yilgan talablarni bilib olishimiz lozim.

Nutq - kishi faoliyatining turi, til vositalari (so'z, so'z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq o'zaro aloqa va xabar, o'z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta'sir etish vazifasini bajaradi. Shu bilan bir qatorda nutqning o'zi to'rt turga bo'linadi: og'zaki nutq, yozma nutq, ichki nutq, tashqi nutq.

Yozma nutq murakkab jarayon bo'lib, ko'p vaqt va mehnat talab qiladi. Bunday nutq davomida inson o'z-o'zini kuzatib boradi. Yozma nutqda savodxonlik va mazmun asosiy o'rinda turadi. Yozma nutqda bog'lanishli nutqqa alohida e'tibor qaratilishi lozim.

Og'zaki nutq gapirib turgan vaqt birligidagina mavjud bo'lib, bu jarayon tugashi bilan nutq ham tugaydi. Og'zaki nutq tezkorlik bilan amalga oshadi va tahrir imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

Og'zaki nutq so'z boyligi jihatidan yozma nutqqa nisbatan ancha kambag'al bo'ladi.

Kishilarning o'z fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqida o'ylab olishlari ichki nutq hisoblanadi. Ichki nutq eshittirilmagan va yozilmagan "o'ylangan" nutqdir, bu nutq fikrlovchi kishining o'ziga qaratiladi. Tashqi nutq tovushlar yordamida eshittirilib yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga qaratilgan nutqdir.

O'quvchilar nutqini o'stirishda matnlar bilan ishlash ham katta ahamiyatga egadir.

O'qituvchilar tomonidan o'quvchilar yoshiga mos bo'lgan matnlar tanlanadi. Tanlangan matnlar qismlarga bo'lib o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan sarlavha tanlanadi. Shu jarayonda o'quvchilarning tezkor fikrlash, mantiqiy o'ylashi va topqirligi rivojlanib boradi. Ularga berilgan matnlar ko'proq hayotiy va tabiatga bog'liq bo'lsa mazmunini tushunishlari oson bo'ladi.

O'quvchilar bu kabi jarayonlarda tez-tez ishtirok etsalar ularning nutqida o'sish va rivojlanishni kuzatishimiz mumkin.

Boshlang'ich sinflarda nutqiy ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida badiiy adabiyotni o'rganishga katta e'tibor beriladi. Badiiy adabiyot ko'p qirrali hodisadir. Bu erda nutq vakillik vositasi sifatida taqdim etiladi va vakillik sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi. Adabiyotdagina odam "so'zlovchi" bo'ladi. Ta'kidlanganidek F. K. Murodov o'zining "Bolaning ijtimoiy rivojlanishi diagnostikasi"da: "Adabiyotning asosiy xususiyati shundaki, bu yerda til faqat muloqot va ifoda vositasi emas, balki tasvir ob'ekti hamdir".

Ushbu tadqiqotda "nutq" tushunchasining mohiyatini aniqlash kerak bo'ladi. Psixologik va pedagogik adabiyotlarni o'rganar ekan, shuni ta'kidlash kerakki, bu tushuncha fanlararo xususiyatga ega. "Nutq" ta'rifi falsafiy, lingvistik, psixologik va uslubiy adabiyotlarda uchraydi.

Tilshunolar va psixologlar: T. A. Ladyzhenskaya, M. R. Lvov, I. A. Zimnyaya, A. A. Leontiev va boshqalar nutq va nutq rivojlanishini o'rganish bilan shug'ullangan. Keling, turli manbalar va olimlar nutq tushunchasiga qanday mazmun berishini ko'rib chiqaylik.

Nutq faoliyati uchun, shuningdek oquvchilar nutqini o'stirish uchun bir necha shartga rioya qilish zarur:

1. Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab bo'lishi kerak. O'quvchilar nutqini o'stirishning metodik talabi o'quvchi o'z fikrini, nimanidir og'zaki yoki yozma bayon qilish xohishini va zaruriyatini yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi.

2. Har qanday nutqning mazmuni, materiali bo'lishi lozim. Bu material qanchalik to'liq, boy, qimmatli bo'lsa, uning bayoni shunchalik mazmunli bo'ladi. Shunday ekan, o'quvchilar nutqini o'stirishning ikkinchi sharti nutqqa oid mashqlarning materiali haqida bo'lib, o'quvchi nutqi mazmunli bo'lishi uchun g'amxo'rlik qilish hisoblanadi.

3. Fikr tinglovchi tushunadigan so'z, so'z birikmalari, gap, nutq oborotlari yordamida ifodalansagina tushunarli bo'ladi. Shuning uchun nutqni muvaffaqiyatli

o'stirishning uchinchi sharti - nutqni til vositalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

O'quvchilarga til namunalarini berish, ular uchun yaxshi nutqiy sharoit yaratish zarur.

Nutqni eshitish va undan o'z tajribasida foydalanish natijasida bolalarda ta'lim metodikasi asoslanadigan ongli ravishda "tilni sezish" shakllanadi. Nutq o'stirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng tizimini yaratish, ya'ni, birinchidan, yaxshi nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, o'rgangan til vositalaridan foydalanib, o'z fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi.

Bola tilni nutqiy faoliyat jarayonida o'zlashtiradi. Buning o'zi yetarli emas, chunki u nutqni yuzaki o'zlashtiradi. Nutqni egallashning qator aspektlari mavjud. Bular:

1. Adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish. Maktab o'quvchilarni adabiy tilni sodda so'zlashuv tilidan, sheva va jargondan farqlashga o'rgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy, so'zlashuv variantlari bilan tanishtiradi.

2. Jamiyatimizning har bir a'zosi uchun zarur bo'lgan muhim nutq malakalarini, ya'ni o'qish va yozish malakalarini o'zlashtirish. Bu bilan o'quvchilar yozma nutqning xususiyatlarini, uning og'zaki-so'zlashuv nutqidan farqini bilib oladi.

3. O'quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish. Til jamiyatdagi eng muhim aloqa vositasidir. Tilning mana shu ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib, maktabda o'quvchilarning nutq madaniyatiga alohida e'tibor beriladi. Bu vazifalarni bajarish

uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan rejali ish olib borishi lozim. Buning uchun esa

o'quvchilar nutqini o'stirish ustida ishlash tushunchasiga nimalar kirishini bilib olish muhimdir.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, dastlab bola his-tuyg'ularini, impulslerini va fikrlarini aniq grammatik tuzilishga ega bo'lmagan alohida so'zlar bilan ifodalaydi. Keyinchalik, taxminan ikki yoshda, bolaning gaplarida turli xil nutq qismlari paydo bo'la boshlaydi, zarur ishonchli vaqtinchalik, umumiy va boshqa shakllarda qo'llaniladi, gaplar tuziladi. Etti yoshga kelib, bolalar morfologiyaning eng muhim vositalarini va sintaksisning ko'plab shakllarini o'zlashtiradilar.

Boshqacha aytganda, bolalar nutq faoliyati, nutqni idrok etish va gapirish orqali ona tilini egallaydi. Bundan kelib chiqadiki, bolalarning nutq faolligi, muloqot qilish, o'z fikrlarini ifoda etish uchun sharoit yaratish. Bola nutqining rivojlanishi doimiy pedagogik rahbarlikni talab qiladigan murakkab jarayon emas.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarni o'rganishda nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun quyidagi shartlar aniqlandi:

- 1) Aloqa yoki aloqaga bo'lgan ehtiyoj;
- 2) Nutq namunalaridan foydalanish yoki nutq muhitini yaratish.
- 3) O'qish va yozish faoliyatini qo'llash.

Kichik yoshdagi bolalar uchun tovush murakkab talaffuzi va tovushlarning tarkibiga bog'liqligini kuzatish hisoblanadi. Tovush haqidagi tasavvurni o'quvchilarda bir unli yoki bir undosh bilan farqlanadigan sodda so'zlar bilan shakllantirish mumkin. Masalan: aka, uka, opa, ona, ota, kul, gul, qora, qara kabi so'zlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida tovush haqidagi tasavvurni o'rgatishda juda qo'l keladi, chunki bu so'zlar o'quvchilar uchun ancha tanish va sodda so'zlardir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida ham nutqida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar uchraydi. Bunday vaziyatda o'qituvchi aqlli emas, dono bo'lishi kerak. Bunday o'quvchilarni qolganlar orasida kamsitmasligi va kulgi qilamasligi lozim bo'ladi. Nutqida nuqsoni bor o'quvchilar 1-

sinfning dastlabki kunlaridayoq seziladi. Lekin aynan qaysi tovushga nisbatan nuqson bo'lishi, vaqtlar o'tgandan so'ng sezilishi mumkin. Aytaylik, 1-e sinfda Sanjar r, l, y kabi tovushlarni talaffuz qilishga qiynaladi, shu sababli sinfdoshlari orasida bu tovushlar ishtirok etgan so'zlarni aytmaslikka harakat qiladi. Chunki kulgi bo'lishdan, sinfdoshlari uni mazax qilishlaridan qo'rqadi va uyaladi. Dono o'qituvchi esa bu holatni sezib Sanjar bilan individual ishlashi kerak bo'ladi. O'quvchiga shu harflar ishtirok etgan o'yinchoqlar, shirinliklar yoki shunga o'xshash qiziqarli narsalar rasmini ko'rsatib, "bu nima Sanjar? ", "bu tlaktol (traktor) ustoz", yoki "maktabimiz rahbari kim" deyiladi, shunga o'xshash savollarga javob berish orqali Sanjar aytishga qiynalgan so'zlarini birin-ketin o'zlashtira boshlaydi.

Axir, u so'zlarni hech talaffuz qilmasa, nutqida ishlatmasa, qayerdan o'rganadi? Bu jarayon o'qituvchi va o'quvchi orasida yakkama-yakka bo'lganligi bois Sanjar hech ham uyalmasdan so'zlarni talaffuz qiladi. Bu jarayonda faqat o'qituvchi-o'quvchi orasidagi munosabat kamlik qiladi, albatta. Dono o'qituvchi bolaning onasi bilan ham aloqa o'rnatishi lozim. Bunda "Likopcha" hamda "Motorikani rivojlantiramiz" metodlari qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Likopcha metodi

Uyda bolaga sevimli shirinligini (shokolad, murabbo, qaymoq va hokazo) likopchaga surtib berish kerak, bola esa jon-dili bilan sevgan narsasini tili bilan yalab yeydi. Bu bolani logoped huzuriga olib borganda "qani tilingni chiqar, o'ng tomonga, chap tomonga, tepaga, pastga" kabi zerikarli mashqlarning qiziqarli ko'rinishi desak bo'ladi.

Motorikani rivojlantiramiz metodi

Biz bilamizki, barmoqlardagi mayda qo'l matorikalarining rivojlanishi bolalarning har tomonlama zukko bo'lishini ta'minlaydi. Shunday mashqlardan biri, bir shishaga mosh hamda ikkinchi shishaga loviya solib bolaning oldiga qo'yib ko'ringda, bola mazza qilib o'ynaydi.

O'ynash jarayonida barmoq uchlaridagi mayda matorikalar ishga tushishni boshlaydi. Bu ham bolaning talaffuzi yaxshi tomonga o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Tovush savod o'rgatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Savod o'rgatish davrida so'z va bo'g'inlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyatsiyasini analiz qilish mashqlari o'tkaziladi, logopedik ishlar olib boriladi. Tovush ustida ishlash harf ustida ishlash bilan, ayniqsa, kesma harflardan bo'g'in, so'z tuzish kabi sintez qilish usullarida birlashib ketadi; tovush va harf o'rtasidagi munosabatni doimo aniqlab borish o'qish malakalarini shakllantirish uchun ham, imloviy jihatdan savodli yozish asosini yaratish uchun ham foydalidir.

Xulosa qilib aytganda, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar nutqini rivojlantirishda faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoyalanib bo'lmaydi, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi yetakchi o'rin tutadi. O'quvchi so'zni analiz qilish bilan uni leksik ma'noga ega bo'lgan bir butunlik sifatida anglaydi, bu — sintezdir; so'z sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa analizdir. Hozirgi kunda maktablarda ona tili savodxonligi va o'qish savodxonligi darsliklarida analiz va sintezga oid ko'plab mashqlar berilgan bo'lib, ular o'quvchilarning mustaqil va to'g'ri fikrlashlariga qaratilgan.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni //Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1998. –B.20-29.

2. Abduqudusov O.A. “Zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari” Toshkent, 2011-yil.
3. Adizov B.R. Boshlang‘ich ta`limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. Ped. fanl. dokt. ilm. daraj. olish uchun yozilgan diss. –T.: 2003.
4. Azimov Y.Y., Qo‘ldoshev R.A. Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari (metodik qo‘llanma). Buxoro, 2020. - 130 b.
5. E.Begmatov, M.Tursunqulov O‘zbek nutqi madaniyati asoslari. Toshkent: O‘qituvchi-2015
6. T.Almamatov, Q.M.Yadgarov, Sh.Almamatov., O‘zbek tilini o‘qitishda innovatsion , pedagogik texnologiyalardan foydalanish (Metodik qo‘llanma).-2013.